

УДК 070:821.161.2.

МЕНТАЛЬНЕ ПОГРАНИЧЧЯ В АВТОЕТНОГРАФІЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ («САД МЕТТЕРНІХА» МИКОЛИ РЯБЧУКА)

Олена ЮФЕРЕВА

*Запорізький національний технічний університет,
вул. Жуковського, 64, Запоріжжя, 69063, Україна,
e-mail: elena.yufereva@gmail.com*

Висвітлено проблему автоетнографічного методу, його ознаки та принципи. Проаналізовано книгу українського письменника М. Рябчука в контексті автоетнографії, з'ясовано її інтерпретаційні можливості. У центрі уваги – концепти ментальності та пограничної ідентичності як визначальні для автоетнографії.

Ключові слова: автоетнографія, етнографія, ментальність, концепт, методологія.

Автоетнографія як вид соціокультурної репрезентації дійсності – особливий метод наукового дослідження в українському науковому полі є лакуною. Для академічного визнання цього феномену знадобиться ґрунтовна апробація, а отже, у межах науки пізнавально-аналітичні можливості автоетнографії поки що залишаються під великим запитанням. Попри розповсюдженість і популярність автоетнографії у західній та російській літературі соціокультурного спрямування, унаочнено процес гальмування наукової легітимізації цього явища різкою критикою з боку прихильників класичної методології. Ідеться про закиди щодо порушення етичних норм, недостатньої системності та методологічної строгості та навіть відсутності соціального контексту та нарцисизму [4; 5]. Незважаючи на певну «ентропійність» автоетнографії як наукового методу, важко не пристати на думку щодо переваг і перспектив її розвитку, на яких наголошують підкреслюють учені-реформатори: синтез різних методологій для увиразнення складної соціокультурної проблематики, глибоке проникнення у сутність культурних зрушень, і, звичайно ж, опертя на відкриту нелінійну систему відображення тих явищ, які для класичної епістемології виявляються недосяжними. Автоетнографія активно просувається за межі науки, скоріше стираючи їхню чіткість, проникає до публіцистики, журналістики, літератури.

Отже, *мета* нашої статті – проаналізувати книгу українського публіциста Миколи Рябчука «Сад Меттерніха» в контексті автоетнографічної методології. Для цього необхідно вирішити такі *завдання*: визначити сутність автоетнографії та її методологічні інструменти; встановити роль автоетнографії як дослідницької стратегії в книзі М. Рябчука, а також значення і можливості автоетнографії для пізнання міжнаціональних взаємовідносин та їхньої динаміки. Дослідження в такому ключі дотичне до широ-

кої проблематики антропологічної й соціологічної методології, їхнього застосування в межах літературознавчого вивчення тексту, до проблем постмодерністської методології та різних аспектів її рецепції, зокрема полеміки щодо категорії «особистості» автора.

Уособлюючи антропологічний поворот у соціально-гуманітарному мисленні, автоетнографія є методологією крос-культурного дослідження кризових явищ у царині дискурсу «відмінності»: еміграції, культурного пограниччя й ідентичності, гендерних і соціальних відносин. Точкою опертя автоетнографічного методу є індивідуальний досвід автора-дослідника, що, звичайно, ставить під сумнів об'єктивне начало наукового вивчення та кидає виклик усталеній верифікаційній системі.

Поняття «автоетнографія» виникло в середині 80-х років минулого століття, а його витoki сягають феноменології та герменевтики. Феноменологічно-герменевтична основа наближує автоетнографію до наративного соціологічного аналізу. Їх об'єднує не лише спільне наукове коріння, подібність методологічних настанов, які походять від теоретичних розробок Макса Вебера, Альфреда Шюца, Гарольда Гарфінкеля, а також маргінальне становище в науковому дискурсі. Прибічники цих методів виявляють невдоволення сучасним станом науки, а також виступають за доцільність залучення індивідуального спостереження за конкретною ситуацією, повсякденною практикою, що покликане подолати академічний герметизм.

Автоетнографія як жанр поєднує особистісне з культурним, уміщує «самість» у соціальний контекст. Написані від першої особи з вкрапленнями діалогів-інтерв'ю, ці тексти емоційні та авторефлексивні. До співвіднесення індивідуальної «історії» з соціальною практикою, прискіпливої уваги до повсякденної дійсності, долучають важливий психологічний нюанс – самоспостереження. Результатом автоетнографічного дослідження стає «історія дослідника», самовивчення, що сприяє зміщенню теоретизування у бік «діалогізації» – запрошенню читача до розмови та співпереживання [1, 11]. Така «спонукальна автоетнографія» зламає межі між соціологією і літературою.

Як метод, автоетнографія поєднує риси автобіографії та етнографії. Зрештою, вона постає завдяки усвідомленню обмеженості етнографічного підходу [3]. В етнографії, зауважено в роботі Томаса Еріксона, ми розгортаємо себе як інструмент дослідження до чужих груп людей, а в автоетнографії ми повертаємося до групи, до якої вже причетні [7, 92–93]. Іншими словами, в автоетнографії зникає «відчуженість» як умова етнографічного опису, а дистанція між суб'єктом і об'єктом наукового дослідження гранично скорочується.

Автобіографічність – невід'ємна складова нового методу, що радикально змінює етнографічний ракурс дослідження. На думку вчених, що стояли біля витоків автоетнографічного підходу – Т. Адамс, А. Бочнер, К. Елліс, етнографія вивчає суспільні цінності, практики через долучання до певного досвіду, спостереження за діяльністю групи з метою поліпшення взаєморозуміння між аут- та інсайдерами. В автоетнографії дослідник підходить до досліджуваного явища ретроспективно, вибірково описуючи «епіфанії» – пригадувані моменти, що «символічно позначилися на траєкторії особистісного життя; час екзистенціальної кризи, що примусив людину проаналізувати життєвий досвід» [6].

Проблему визначення автоетнографії скоригуємо відповідно до об'єкта нашого аналізу. Для автоетнографії як стратегії пізнання та інтерпретації визначальною є орієнтація на всеохопне осягнення культур різних співтовариств через вивчення одичного, конкретного [1, 5–6] діалектично взаємопов'язаного зі самоспогляданням через широкі соціальні лінзи.

У «Саді Меттерніха» М. Рябчук не відсилає безпосередньо до автоетнографічного методу. У передмові до видання окреслено особливості книги, передусім у жанровому аспекті та визнано синтетичність твору, його близькість до есею. Есеїзм та автоетнографія тісно взаємодіють між собою, про що неодноразово писалося в дослідницькій літературі. Асоціативна подібність автоетнографії та есею викликана гнучкістю і вільністю, які надають авторові більше простору для експерименту. Окрім того, автоетнографія – явище не жанрового рівня. У книзі М. Рябчук часто вдається до творчої самоідентифікації та оцінки власного доробку. Публіцист не заперечує редакційну характеристику його видань як «науково-популярних», однак, намагаючись втиснутись у ці межі, доходить висновку щодо невідповідності або неточності цього визначення. Осмислюючи природу свого «покликання», автор формулює вихідні настанови письма: зрозумілість, логічність аргументів, наочність, цікавість [2, 232], які зумовлені комплексністю, краще сказати, універсальністю професійного досвіду («критик», «журналіст», «колишній письменник», «випускник політехніки»). Отже, є підстави для ствердження, що автоетнографія, яка вбирає розмаїті дискурсивні прояви (науковий, політичний, соціологічний та подорожній дискурс як наслідок етнографічної спорідненості), – органічна для творчої вдачі публіциста.

На наш погляд, автоетнографія є інтегральним і смислогенерувальним началом твору М. Рябчука. По-перше, письменник прагне вписати особисту історію в загальнонаціональний історико-культурний процес. Дослідження витоків, видозмін, упорядкування власного досвіду крізь історично зумовлену двоїстість українського менталітету створює вагоме підґрунтя для актуалізації механізмів, які вирізняють автоетнографію з-поміж суміжних явищ.

По-друге, М. Рябчук авторефлексивно міркуючи щодо потенційної аудиторії своїх «політологічних» текстів та керуючись широкою світоглядною позицією стосовно первинності приватного, особистого інтересу над колективним, акцентував важливість власної зацікавленості в написанні [2, 238–239]. В автоетнографічній перспективі самозрозумілість цього твердження набуває глибшого прочитання – актуалізації персоналізованого звучання соціокультурної проблематики, що поступово перетворюється на стержневе в контексті визначення особливостей змістотворення: перетину процесів письма й читацького сприйняття [2, 238]; специфіки політичного аналізу, що його використовує у своєму доробку публіцист («Звичайно, політичний аналіз, на відміну від математики, має певний суспільний, себто людський, себто моральний аспект. Політичні процеси не зводяться до абстрактних форм, а їхнє дослідження – до гри чистого розуму» [2, 238]), – сукупність окреслених підходів унаочнюють дотримання ключових принципів автоетнографічного методу.

По-третє, автоетнографія, як ми вже почасті з'ясували, є методом інтерпретативним. Основними агентами «Саду Меттерніха» постають особистості, які належать до

різних верств населення, різних співтовариств, різної культури. Вислуховування та спостереження за ними в тексті постає у вигляді транскрипту. Фіксація таких діалогів сприяє поєднанню приватного й соціального, розкриттю малопомітних динамічних моментів віддалення від однієї ідентичності й наближення до іншої. Майже кожна частина книги містить конкретну «історію» або завершений фрагмент, відштовхуючись від якого розкриваються «ритуали» переходу і становлення «напів-Європи», «майже росіян», «вже-не-совдепії», та найголовніше, відбувається спроба розуміння української «розрідженості», формування ідентичності, яка у світлі європейського бачення постає «ні рибою, ні м'ясом» [2, 262].

Отже, автор зосередився на незавершених і мінливих соціокультурних реаліях сучасності, пропускаючи їх через власний досвід ознайомлення і перцепції протягом «кільканадцяти» років. У дужках зазначимо, що ця тривалість, а також часова дистанція між переживанням і рефлексією унаочнює перехідність української реальності та відкриває шлях до перетину різних, часом полярних кутів зору на українську ідентичність.

Змістовим контрапунктом книги постають Європейські ідеологічні орієнтири, співвідповідальні за утворення владних інституціональних дискурсів. Їх аналіз позбавлений абстрактності й розмитості завдяки дослідницькій оптиці, що налаштована на адекватне сприйняття як магістральних тенденцій, так і суперечливих, маргінальних процесів суспільства. Вже у першій частині «За огорожею Меттерніхового саду» – своєрідному «конденсаті» авторської концепції – висунуто проблеми відносин Заходу і Сходу Європи в історико-культурній площині, у міркуванні про які М. Рябчук запропонував відмовитися від усталених опозицій та ієрархій. Авторове переконання щодо неминучості вироблення нових оцінних критеріїв зумовлюється й одночасно обмежується усвідомленням «негативної присутності» певного «інклюзивного ми», яке уособлює українську спільноту в сучасному світі («цей світ є глобальним і від нього неможливо ані ізолюватися, ані, тим більше, радикально йому протиставитися» [2, 24]; «ми не можемо ані вискочити з неї кудись назовні, щоб рятуватись самотужки, ані вплинути на неї якимсь суто зовнішнім способом» [2, 24]). Утім, саме ця ситуація постає спускним важелем для процесуального розгортання «двоїстості» з автоетнографічної перспективи: «ми» поступається «я», панорамні нариси, історичні ретроспективи, політична риторика – пунктиру повсякденних замальовок, емоційних нот, дружньої розмови. Пульс входу в пригадування й особисте переживання і виходу до аналізу, узагальнення, порівняння має не тільки сюжетоорганізувальну функцію, а й стає підґрунтям для соціокультурного вивчення заявленої проблематики.

Звісно, проблематизування двоїстості ментального поля української нації не є новим, як власне й осмислення подальшої долі держави, векторів її розвитку. Усвідомлюючи це, автор інтертекстуально долучає різнобічні уявлення щодо українців, їхньої історії та сучасності. Однак, що ж робить цю книгу винятковою в межах сучасного політичного дискурсу? На нашу думку, особливість задуму М. Рябчука полягає у прагненні зрозуміти українські проблеми із різних точок віддаленості як у географічному, історичному, так і політичному, соціальному, культурному планах. Попри природність «концепту дистанції» для подібної проблематики, що освіжує погляд на «свою» куль-

туру, в роботі М. Рябчука наочна автоетнографічна позиція досліджена «зблизька». В українському контексті така позиція стає ширшою й охоплює дискурс «сусідства», пунктирне окреслення якого реалізоване через принцип «занурення» в «інше» (російське, польське, чеське, словенське, єврейське), тобто принципу, що контрастує з пострадянським габітусом у його стереотипності, закомплексованості, інертності. Йдеться про діалог-згоду, принаймні тимчасовий, з іншою культурою та спільнотою як шлях до усвідомлення «нашості», котру автор емпатійно розрізнив саме в конкретній людині, з якою спілкується особисто. Можна зауважити, що спрямованість на подолання бінарної системи (наш–не наш, свій–чужий) у цій точці слабшає, але ж із неї і розпочинається розгортання національного дискурсу, напевно, неможливого в ситуації чистої безвідносності. Ця думка суголосна авторському запереченню релятивізму, «що криється у визнанні “рівності” всіх культур і цивілізацій» і загрожує хаосом, ентропією [2, 23]. Керуючись цими міркуваннями, М. Рябчук категорично не сприймає сумнозвісну українську «багатовекторність», що не змінилася з часів написання книги, але вже виявилися передбачувані письменником наслідки.

Погляд на соціальні, культурні процеси в «Саді Меттерніху» здійснюється в автоетнографічній площині, крізь «черезсмужжя минулого й майбутнього» [2, 100]. Пам'ять особистісна тут перетинається з національною пам'яттю. Наприклад, у частині під заголовком «Польща, польський, поляки» українсько-польські взаємини постають у дзеркалі авторського пригадування, для якого філологічний контекст видається вдалим і виправданим біографічно: «Я безуспішно намагаюся згадати, коли й за яких обставин у моєму житті з'явилися ці слова – “Польща, польський, поляки” – слова, яким судилося відіграти велику, можливо, вирішальну роль у моєму житті» [2, 67]. Відштовхуючись від польського слововживання, почутого в дитинстві від близьких, автор поступово реконструював перші кроки до культури, яка усвідомлювалась ані іншою, ані своєю, та яка відіграла роль медіатора в замкненому радянському житті.

Від рефлексії над особистим «польським» досвідом перекидається місток до суспільного сприйняття «поляків» та «польського» у «міжчассі»: від застійних радянських до невизначених пострадянських часів. Виокремлюючи ледь вловимі конотації, що їх відчують українці в цих словах, М. Рябчукові вдалося доволі чітко окреслити вектори національного сприйняття «іншого» – поляка. Етнографічний та автоетнографічний підхід діагностовано чітко, розрізняючи колишній і теперішній, наочний і латентний плани соціокультурної реальності. Етнографічна конкретність опису радянського повсякдення уможлиблюється саме польською «підсвіткою», тим часом як автор утримується від коментарів і оцінок – контрасти є більш промовистими. Розкриття ж проблеми стереотипів полонофобії набуває діалогічної форми – зіткнення негативних тверджень та міркувань «інформантів» (таксиста, редактора, журналіста тощо) з аналізом власних реакцій та ставлення до почутого, викладом власної історії становлення в лоні європейської культури. Зрештою, встановлення діагнозу – утворення української «оборонної свідомості» внаслідок історичних травм [2, 61] – заґрунтовано красномовною паралеллю між колишніми «нашими» чекістами та існуючою і досі політичною стратегією відмежування.

Водночас, перед публіцистом постає питання міжнаціонального «обміну», напрямів інформаційних потоків. Здатність до діалогу – питома джерело для живлення культури нації, застиглість якої за радянських часів увиразнилася промовисто – «культура в туалеті» (журнал «Культура», який автор знаходить напіввикористаним у туалеті, метонімічно позначає стан культури загалом).

У цьому контексті ревізуються особливості існування сучасної української інтелігенції, силами якої розширюються культурні обрії. Чи можливий діалог між сучасною і колишньою інтелігенцією, між інтелігенцією й «елітою», між україномовним середовищем і російськомовним? У частині «Перезавантаження» багатовекторне розгортання проблеми діалогу вияскравлює затисненість українського суспільства у міжчассі, коли старі «ностальгійні» форми є вже недієздатними, а нові – утворюються повільно і невпевнено. Відбиття тривалості «часового» завмирання увиразнює подорожній дискурс: перетин тієї межі, якою маркується прогалина між постмодерним Заходом і домодерною Україною.

Метафора «паузи» наголошує тотожність процесів національно-культурного самовизначення пострадянських країн та дає змогу авторові переорієнтувати дослідження до осмислення неперервності/дискретності історичного розвитку. Цікаво, що потужна рефлексивність цієї частини не заглушує, а навпаки, робить голоснішими неавторські міркування і вислови, створюючи ситуацію багатоголосся, «провокуючи глибше розуміння мовчазної напруги, яка приховалася за наочною поведінкою в оповіді» [8]. Автоетнографічна складова спілкування з «інформантами» репрезентується у вигляді не звичного й очікуваного інтерв'ю, а вільної і невимушеної розмови. Довіра і відвертість співрозмовників є свідченням того, що автор не усвідомлюється як спостерігач. Це створює умови для варіювання форм присутності автора: то в ролі пасивного слухача, то активного учасника і, зрештою, інтерпретатора. За цієї умови опис пограничної ситуації позбавляється однозначності й домінантної позиції.

Отже, автоетнографія як стратегія осягнення ментальних процесів у публіцистиці М. Рябчука постає рушійним елементом у розкритті життя нації в динамці історичних змін. Сприяючи багатоманітності, різнобічному висвітленню або викриттю, автоетнографія, внаслідок суб'єкт-об'єктних зсувів, не може позбутися прикмет міфологізації минулого, певних «шумів» у викладі інформації. Безперечно, осмислення власної пограничності через авторефлексію створює додаткове напруження між суто етнографічними спостереженнями за українським середовищем з позиції європейця та особистим долученням і переживанням «своїх» проблем як українця. Тож особлива «суб'єктивна об'єктивність» уможливлена взаємопов'язаними актами: поглядом «із-середини»; актуалізацією концепту перехідності, двоїстості; виразною лімінальністю ідентичності, що підсилена конфігурацією книги, заснованої на метафорі шляху і подорожі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Готлиб А. С. Автоэтнография (Разговор с самим собой в двух регистрах) / А. С. Готлиб // Социология. – 2004. – № 18. – С. 5–16.

2. *Рябчук М.* Сад Меттерніха / М. Рябчук. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. – 302 с.
3. *Alsop Ch.* Home and Away : Self-Reflexive Auto- Ethnography / Ch. Alsop // Forum: Qualitative Social Research. – 2002 – Volume 3, No. 3. [Electronic Resource]. – Mode of access : <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/issue>
4. *Atkison P.* Rescuing Autoethnography / P. Atkison // Journal of Contemporary Ethnography. – 2006. – № 35 (4). – P. 400–404.
5. *Delamont S.* Arguments against Auto-ethnography / S. Delamont // Qualitative Researcher. – 2007. – 5(4). – P. 2–4.
6. *Ellis C.* Autoethnography: An Overview / C. Ellis, T. Adams, A. Bochner // Forum: Qualitative Social Research. – 2011. – Volume 12, No. 1. [Electronic Resource]. – Mode of access : <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/issue>
7. *Eriksson Th.* Being Native – Distance and Closeness and Doing Auto/Self-Etnnography / Th. Eriksson // Gupea: Gothenburg University Publications Electronic Archive [Electronic Resource] – Mode of access : http://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/24689/1/gupea_2077_24689_1.pdf
8. *Mizzi R.* Unraveling Researcher Subjectivity through Multivocality in Autoethnography / R. Mizzi // Journal of Research Practice. – 2010. – Vol. 6 (1). – [Electronic Resource]. – Mode of access : <http://www.journaldatabase.org/journal/issn1712-851X>

Стаття надійшла до редакції 15.09.2012

Прийнята до друку 21.02.2013

MENTAL FRONTIER IN AUTOETHNOGRAPHIC PERSPECTIVE («METTERNICH'S GARDEN» BY MYKOLA RYABCHUK)

OLENA YUFEREVA

*Zaporizhzhya National Technical University,
64, Zukovskogo Str., Zaporizhzhya, 69063, Ukraine,
e-mail: elena.yufereva@gmail.com*

The article deals with the problem of an autoethnographic method, its features and principles. The book of the Ukrainian writer Mykola Ryabchuk is analyzed within the scope of autoethnography, its possible interpretations are revealed. The research focuses on mentality and border identity concepts that are determinant for autoethnography.

Key words: autoethnography, ethnography, mentality, concept, methodology.

**МЕНТАЛЬНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ
В АВТОЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ
(«САД МЕТТЕРНИХА» НИКОЛАЯ РЯБЧУКА)**

Елена ЮФЕРЕВА

*Запорожский национальный технический университет,
ул. Жуковского, 64, Запорожье, 69063, Украина,
e-mail: elena.yufereva@gmail.com*

Освещено проблему автоэтнографического метода, его принципы и признаки. Сделано анализ книги украинского писателя Н. Рябчука в контексте автоэтнографии, выяснено ее интерпретационные возможности. В центре внимания – концепты ментальности и пограничной идентичности как определяющие для автоэтнографии.

Ключевые слова: автоэтнография, этнография, ментальность, концепт, методология.